

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕЛІТИ В АФІНАХ У V СТ. ДО Н.Е.

Феномен афінської демократії залишається ключовою темою дослідження у сфері історії, політології та філософії. Афіни стали одним із перших полісів, у якому зародилася і набула розвитку демократія – унікальна форма правління, що надала громадянам безпрецедентний рівень участі в політичному житті. Однак існування демократії не було б можливим без формування відповідної політичної культури та виховання тієї частини громадян, яка брала активну участь в управлінні державою – демократичної еліти. Саме виховання цієї соціальної групи забезпечувало стабільність політичної системи, передачу цінностей громадянської відповідальності та розвиток риторичних і організаторських навичок, необхідних для ефективного функціонування демократії.

Попри численні дослідження афінської демократії, проблема виховання її провідників – осіб, що формували порядок денний і реалізовували волю демосу, – залишається недостатньо досліджена в сучасній історіографії. Зокрема актуальним є з'ясування соціалізації, освітніх практик, рольових моделей і впливу філософських шкіл на формування нової політичної етики. Наукова значущість цієї теми полягає в можливості глибокого розуміння не лише функціонування афінської демократії, й природи демократичного лідерства як такого.

Становлення демократичного афінського полісу було тривалим процесом, що включав ряд важливих етапів. У ранній період афінське суспільство перебувало під владою аристократії. Політичні права мали лише представники знатних родів (евпатриди), які обіймали всі важливі посади. Громадяни без знатного походження були фактично усунуті від влади, незалежно від їх економічного становища. Тому незадоволення в афінському суспільстві у VIII-VII ст. до н.е. зростало – особливо серед заможних, але неаристократичних верств, а також серед дрібних землевласників, які потерпали від боргової кабали.

Першопочатковими етапами у становленні демократії в Афінах стали реформи Солона 594 року до н.е. Солон прийшов у практичну політику не задля лобіювання інтересів аристократії чи демосу. Його метою було реформування суспільства на справедливих засадах, які б забезпечили поєднання всіх елементів у єдиному, гармонійному цілому [10, с.111]. Безумовно, до цього Солон логічно підводив увесь попередній історичний розвиток Афін: успіхи економіки і криза патріархального ладу; пошуки шляхів подолання кризи, смуту в релігійно-етичній і політичній сфері, загострення суспільно-політичної боротьби між евпатридами і демосом [11, с.161].

Цілком очевидно, що Солон у своїх ідеях був співзвучний загальному умонастрою доби. Його хвилювали питання Істини, Правди, Справедливості, Рівності і Закону [10, с.112]. Основним принципом, яким керувався Солон реформуючи афінське суспільство, був принцип Норми, міри в усьому, «золотої середини». Солон засуджує багатство надмірне та нажите нечесно:

Хочу я бути багатим, володіти ж зовсім не бажаю

Багатством нечесним, пізніше час для розплати прийде [11, с.161].

Іншим прикладом прагнення до такої міри і серединності є розуміння Солоном принципу рівності: «рівність не породжує війни» [11, с.162]. Рівність для Солона – це гармонія різних пропорцій. Для поліса як громадянської общини це означає, що кожний займає те місце, на яке він заслуговує. Не існує права, рівного для всіх – більше прав має належати кращим. У чому ж тоді рівність? – А в тому, що визначити місце кожного у полісі має не походження, а закон. Єдиний для всіх писемний закон, перед яким усі рівні.

Важливою реформою на шляху до рівності громадян перед законом стала так звана «сісахвія», відповідно до якої в Афінах було ліквідоване кабальне боргове рабство. Ця реформа звільнила афінський демос не лише із боргового рабства, а й водночас від самої загрози опинитися в новому. Надалі боржник відповідав перед кредитором тільки своїм майном, але не власною свободою.

Принципами компромісу і справедливості керувався Солон, проводячи суспільно-політичні реформи. Він ліквідував ті пережитки архаїчної норми, які викликали розбрат в общині, – насамперед суворі закони Драконта. В основу нової конституції була покладена ідея

суспільного договору, консенсусу і взаємної згоди всіх верств населення, що досягалася утвердженням міри, точних пропорцій [11, с.167]. Солон відходить від застарілого поділу суспільства за соціо-професійною ознакою, проте не бажає відмовитися від розділу полісу на рівновеликі частини. Критерієм для нового поділу стає майновий ценз. Він розподілив населення Афін на чотири майнових класи: пентакосіомедімни, вершники, зевгіти і фети. Цензові розряди стали тією основою, на якій вибудовувався новий суспільно-політичний устрій Афін. Місце кожного громадянина в солонівському полісі визначалося його майновим цензом і обов'язками, що впливали з цього цензу. «Полісні посади, – пише Аристотель, – він дозволив обіймати тільки людям із знатних і багатих – з пентакосіомедімнів, зевгітів і так званих вершників; четвертий розряд – фети не мали доступу до жодної вищої посади» [3, с.47]. Фети отримали лише право засідати в новоствореному суді присяжних (гелієї), який контролював дії влади і міг анулювати будь-яке її рішення. Компромісність своїх реформ Солон пояснював у таких словах:

Владу народові дав я, настільки потрібно для впливу,

Честі йому не уйняв, ні забагато не дав [11, с. 169].

Отже, у своїх елегіях Солон у поетичній формі висловлював думку, що афінський демос ще не готовий до самостійного управління полісом.

Реформи Солона мали переломне значення для розвитку афінського суспільства, адже вони стали першим системним кроком у напрямку встановлення демократичних засад. Їх головне значення полягає у спробі подолати глибоку соціальну напругу між знаттю та демосом, а також у створенні передумов для формування громадянської рівності. Головне в реформах Солона – це запровадження принципу політичної участі, що не ґрунтується винятково на родовій шляхетності, а на майновому цензі. Поділ громадян на чотири майнові розряди дозволив розширити коло осіб, які б могли брати участь в управлінні державою, хоча політичні права залишаються обмеженими для нижчих класів. Демократичність реформ Солона виразно проявляється в активізації ролі народних зборів, в яких могли брати участь усі громадяни; створенні Ради Чотирьохсот як дорадчого органу; введенні суду присяжних, що давало можливість усім громадянам здійснювати правосуддя.

Однак варто зазначити, що реформи Солон – це лише початок демократичного процесу, адже влада залишалася у значній мірі в руках заможних громадян, тому твердження, що Солон – засновник афінської демократії, які зустрічаються в античних джерелах і в новітній історіографії є помилковими. Демократична тенденція в афінському суспільстві цієї пори тільки-но проступала [2, с.64]. Проте ці реформи стали основою для подальших змін, які згодом реалізували Клісфен і Перикл, розширивши й поглибивши демократичні інститути.

Наступним етапом у розвитку афінської демократії стали реформи кінця VI ст. до н.е., ініційовані Клісфеном. Центральним пунктом цих реформ була адміністративно-територіальна реформа. В Афінах продовжували зберігатися старі племінні об'єднання – філи, які були осередком консервативних традицій і оплотом аристократії. Введенням Клісфеном адміністративно-територіального поділу Аттики завершився процес розподілу громадян не за родовою, а за територіальною ознакою. В межах реформи було створено десять нових територіальних філ, які склалися із демів. Цей новий поділ змішував населення Аттики й унеможлилював домінування родової знаті в окремих регіонах. Реформа посилювала єдність поліса, адже мешканці різних частин Аттики мусили проживати в межах однієї філи. Новий поділ Аттики створював справедливе представництво у політичній системі, адже нові органи влади формувалися за територіальним принципом, що забезпечувало рівні можливості у політичному житті.

Перш за все радикальному реформуванню була піддана створена Солонем Рада чотирьохсот, Буле. Сковані кайданами традиції громадяни були просто вимушені голосувати за місцевих аристократів. Тепер була утворена Рада п'ятисот, до якої обиралося по п'ятдесят представників від кожної новоствореної філи [11, с.192].

Таким чином, у політичні змагання в тій чи іншій мірі залучалася вся маса громадян. Відтепер афінська знать, яка претендувала на політичне лідерство, мусила у своїй діяльності враховувати інтереси демосу.

Паралельно з утворенням Ради п'ятисот розширилася й значно демократизувалася вся система виконавчої влади. Відповідного розвитку зазнала й життєво важлива для полісу військова організація. Стало й більш ефективним гоплітське ополчення. У 501-500 р. до н.е.

воно отримало нових воєначальників – колегію десяти стратегів, яка поступово відтіснила на задній план колегію архонтів.

Особливо грізною зброєю в боротьбі за демократизацію політичного життя афінського поліса став ostracism. Ця процедура дозволяла громадянам голосуванням вигнати з поліса будь-якого впливового діяча, якого підозрювали у прагненні до одноосібної влади. Ostracism став ефективним механізмом самозахисту демократії, способом збереження рівноваги у суспільстві та обмеження впливу потенційно небезпечних осіб.

Реформи Клісфена заклали основи афінської демократії, як політичної системи, в якій влада належить громадянам. Усі громадяни отримали рівні політичні права, незалежно від походження. Реформи сприяли розвитку інститутів прямої демократії. Потужний струмінь демократизму, що пронизує афінський поліс після реформ Клісфена, стає визначальним для всього подальшого перебігу подій уже в наступному п'ятому столітті до н.е.

Логіка внутрішньополітичних перетворень в Афінах у V ст. до н.е. полягала у максимальному зрівнянні в правах та фактичному становищі громадян. Усі афінські громадяни були необхідними учасниками масштабних змагань, в яких зростали могутність, авторитет та матеріальні статки громадян. Станові та майнові обмеження для участі в управлінні громадянською общиною, які ще залишалися в афінській конституції, прийшли в остаточне протиріччя з реальною практикою, перетворилися на анахронізм [11, с.247]. Тож і не дивно, що в ці роки зусиллями лідера демократів Перикла цей анахронізм ліквідується. Майже всі посади стають доступними всім без винятку громадянам – без станового і майнового цензу.

Проте найбільш радикальною реформою, за свідченням Арістотеля, є так звана містофорія – платня за виконання громадських обов'язків, у першу чергу – в якості посадовців [3, с.76-77]. Дотоді це було фактичним привілеєм громадян, які можуть собі дозволити витратити власний час на суспільні справи. Відтепер же виконання магістратур стає доступним найбільш біднішому з громадян, передбачаючи гарантовану платню.

Безумовно, демократичною мірою стала практика жеребкування під час виборів до органів влади. Через цю процедуру афіняни втілили

ідею політичної рівності, роблячи демократію не лише формальною, а й реальною.

Таким чином, у V ст. до н.е. процес становлення демократії в Афінах завершився. Афінський поліс досяг зрілої форми демократичного правління, в якій забезпечено реальний розподіл влади, верховенство права, захист прав і свобод громадян, а також активну участь громадян у політичному житті. Такий стан є результатом тривалого розвитку інституцій, політичної культури та громадянської свідомості.

Формування демократичної еліти в Афінах у V ст. до н.е. було не лише політичним, а й інтелектуальним процесом. Важливу роль у цьому відігравали софісти – професійні філософи та ритори, які навчали громадян красномовства, риторики, логіки та політичного мистецтва.

Піднесення руху софістів припадає на другу половину V ст. до н.е. Софісти – це нове інтелектуальне середовище, світські гуманістично-вільнодумці, що пропонували свої послуги тим, хто перебував у пошуках інтелектуальних знань та успіху в практичній діяльності [7, с.17]. Оскільки афінський демократичний поліс створював унікальні можливості для участі в політичному житті всім громадянам, то послуги софістів мали великий попит, особливо серед молоді, яку не задовольняли традиційні цінності старшого покоління. Афінська молодь потребувала нових знань та ідей, і такі знання запропонували софісти. Тому цілком справедливо грецьких софістів називають просвітниками [1, с.22].

Софістів поділяють на старших і молодших. До «старших софістів» належать Протагор із Абдер, Гіппій з Еліди, Продік Кеоський, Горгій Леонтійський та Антифонт. «Молодші софісти» – це Критій, Каллікл і Фразимах Халкедонський. Ми проаналізуємо діяльність «старших софістів», адже саме вони суттєво вплинули на формування демократичної еліти в афінському полісі.

Щодо форм і методів навчання софістів, то переважна більшість дослідників вважає, що метод навчання, який використовували софісти, можна визначити як групове навчання [1, с.21-22].

Щоб завоювати довіру слухачів і довести перевагу свого методу навчання, софісти використовували своєрідні рекламні прийоми: 1) публічні виступи у грецьких полісах, відомих святилищах,

наприклад в Олімпії, де перебувало багато людей з нагоди ігор. Виступ філософа міг бути не лише завчасно підготовленим, а й імпровізованим; 2) як своєрідну рекламу софісти використовували дискусії. Тему таких диспутів визначала аудиторія [7, с.17].

Деякі із таких лекцій були відкритими: Гіппій проголошував їх на агорі, а Протагор читав їх для обраної публіки. Лекції були платними [12, с.109-110]. Характер і тональність рекламних лекцій мали свої особливості: софісти старалися показати себе мудрими і всезнаючими. Тон промови був піднесеним і врочистим. Очевидно, що промовці враховували особливість менталітету еллінів, і, передусім, їхню схильність до естетизму. Рекламні лекції софістів мали великий успіх. Вони дуже швидко здобували собі славу й авторитет [7, с.18].

Важливим методом навчання у просвітницькій діяльності софістів був метод діалектики, вміння вести суперечку, переконувати, доводити власну думку. Найпоширеніше цей метод використовував Протагор, найвідоміший серед софістів V ст. до н.е. Його підхід до пізнання ґрунтувався на діалектичному методі – розглядати різні точки зору та шукати найпереконливіші аргументи.

Основні принципи діалектики Протагора:

1) релятивізм істини – істина залежить від точки зору людини, адже саме «Людина є мірою усіх речей»;

2) агоністичний підхід – кожне питання має принаймні дві сторони, і кожна можна аргументовано захищати;

3) мистецтво переконання – істина не є абсолютною, тому її слід доводити через риторику і логіку. Найголовніше – навчитися доводити істину, і Протагор методологічно показував, як можна довести або спростувати будь-яку можливу точку зору. Він уважав, що успіх у політичній діяльності забезпечений для того, хто досконало оволодіє методом діалектики, хто навчиться переконувати інших [7, с.18].

Просвітницька діяльність Протагора в Афінах була спрямована на підготовку своїх учнів до участі в народних зборах, судах та державному управлінні. Він уважав, що політик повинен уміти захищати будь-яку позицію, незалежно від її правдивості.

Своєю просвітницькою діяльністю Протагор заклав основи критичного мислення – навчив громадян Афін аналізувати інформацію, а не приймати її на віру. Його метод діалектики суттєво вплинув на

подальший розвиток демократії в Афінах, адже такий метод сприяв розвитку публічних дебатів у народних зборах.

Протагор зробив значний внесок у формування демократичної еліти Афін. Його ідеї сприяли зміцненню демократії, підвищенню політичної культури та створенню умов для активної участі громадян у суспільно-політичному житті поліса.

Якщо Протагор навчав мистецтву полеміки, то інший відомий софіст Горгій велике значення у системі освіти надавав риториці. Теоретичний внесок Горгія полягав у тому, що він відкрив значення слова як носія переконання та вірування. Філософ уважав слово найсильнішим засобом впливу на людей, адже слово – великий володар. Воно здатне й страх відігнати й розвіяти тугу, й вселити радість, й пробудити співчуття [7, с.19].

Горгій навчав, як правильно будувати аргументи, маніпулювати емоціями та переконувати аудиторію, що було важливим для афінських політиків, ораторів і суддів. Горгій розвинув концепцію «риторичного мистецтва», в якій форма виступу була не менш важливою за зміст. Це сприяло тому, що афінські політики змагалися не лише у змісті своїх промов, а й у їхній красі та емоційному впливі.

Горгій зробив значний внесок у формування демократичної еліти Афін, розвиваючи риторику, критичне мислення та мистецтво переконання. Його вчення допомогло політичним лідерам афінської демократії ефективно вести дебати, брати участь у судових процесах і впливати на громадську думку.

Важливу роль у формуванні демократичної еліти Афін мала освітня діяльність Гіппія. Це був софіст-поліглот і знавець багатьох наук (математика, астрономія, історія, література). Його підхід до навчання сприяв формуванню всебічно освічених громадян, здатних аналізувати політичні процеси.

Гіппій запровадив техніку імпровізації в промовах, що давала політикам більше гнучкості. Вони могли швидко адаптувати свої аргументи залежно від ситуації, опонентів чи реакції аудиторії. Той політик, хто володів такою технікою, міг впевнено висловлювати думки без потреби заздалегідь готувати промову. Імпровізація дозволяла змінювати тон і стиль виступу залежно від реакції слухачів. Крім того, володіння технікою імпровізації давало можливість ефективно вести

політичні дебати у народних зборах Афін, швидко підбирати переконливі аргументи і перемагати опонента [7, с.19].

Значний вплив на політичний світогляд афінської еліти мали ідеї Продіка. Він навчав розрізняти значення слів і концепцій, що значно підвищувало якість політичних дебатів. Поглиблене вивчення словесної семантики сприяло розвитку логіки та аргументації, необхідних для управління державою.

Отже, софісти V ст. до н.е. відіграли ключову роль у формуванні афінської демократичної еліти, розвиваючи риторичку, критичне мислення та політичну освіту. Вони навчали громадян мистецтву аргументації, що було життєво важливим у прямих демократичних дебатах. Завдяки їхнім ідеям афінські лідери стали більш гнучкими у веденні політичних дискусій, ефективніше використовували силу слова та аналізували суспільні явища. Софісти також заклали основи скептичного мислення, допомагаючи еліті усвідомити умовність законів і традицій. Хоча їх часто критикували за релятивізм і прагматизм, вони створили новий тип політика – освіченого, переконливого, здатного впливати на маси. Саме їхня діяльність сприяла становленню політичної культури, яка визначила розвиток афінської демократії.

Особливе місце у вихованні еліти в афінському демократичному полісі займав Сократ. На відміну від софістів, які бачили мудрість у вмінні доводити будь-яку точку зору, Сократ шукав істину, використовуючи діалектичний метод. Його метою було не переконання, а розкриття глибших основ знання та моралі. Хоча Сократ не залишив жодних писемних творів, його ідеї збереглися завдяки учням, передусім Платону. Метод мислителя полягав не в тому, щоб викладати знання, а в тому, щоб змушувати співрозмовників самостійно доходити до істини через серію запитань і відповідей. Це робило його радше не вчителем у традиційному розумінні, а провокатором мислення, що суттєво вплинуло на формування критично мислячої еліти Афін.

Сократ починав розмову з афінськими громадянами з простих запитань, щоб стимулювати співрозмовника до власного мислення [1, с.38]. Він не давав готових відповідей, а, навпаки, ставив низку запитань, що змушували співрозмовника критично осмислити свої

переконання. На відміну від софістів, які акцентували увагу на вмінні переконувати аудиторію за допомогою майстерної риторики, Сократ прагнув до розкриття істини через самостійне усвідомлення помилок у власних думках. Сократова мета полягала не лише в тому, щоб перемогти в аргументованому поєдинку, а в тому, щоб допомогти усвідомити власні моральні та інтелектуальні обмеження [1, с.39]. Відтак, Сократ підводить своїх співрозмовників до самоаналізу, до самоусвідомлення і зобов'язує їх звертати увагу на самих себе, турбуватися про себе: «Чоловіче добрий, як афінянин, як громадянин великого міста, прославленого мудрістю й могутністю, чи не соромишся ти турбуватися про гроші, аби мати їх якомога більше, а натомість про розум, істину, про душу свою не дбаєш і не стараєшся, щоб була вона найкраща» [5, с.30].

Після діалогів із Сократом його співрозмовник, зрештою, вже не знає зовсім, чому він діє так, а не інакше. Він усвідомлює суперечність власного дискурсу і сумнівається в собі самому [1, с.46]. Справжньою проблемою відтак є не знати щось, а бути у той чи інший спосіб. Цей заклик «стати якомога кращим і розумнішим» [1, с. 36]. Сократ реалізує його не лише шляхом запитування, шляхом іронії, а й, головним чином, за допомогою власного способу життя, самим своїм існуванням [1, с.41].

Саме потужна індивідуальність Сократа може пробудити усвідомлення своєї індивідуальності у його співрозмовників. Але реакція останніх суттєво різняться. Одні переживали велику радість від спілкування, інші намагалися опиратися його впливу. Так, Алквіад відчуває лише сором і, щоб уникнути притягальної сили Сократа, бажає іноді його смерті [1, с.44].

Таким чином, у софістів політик, якого вони формували, є майстром переконання. Для них політичний діяч – це оратор, який уміє впливати на думку натовпу, переконливо захищати будь-яку точку зору та вигравати дебати. Вони розглядали істину як відносну, а головною цінністю була ефективність у переконанні та здобутті влади.

Сократ відкидав прагматичний підхід софістів і вважав, що справжній політик – це той, хто дбає не про власну вигоду, а про моральне виховання громадян. Для нього політика була не мистецтвом маніпуляції, а справою виховання свідомих громадян. Якщо

софістичний політик – гнучкий, розумний, уміє підлаштовувати свої аргументи під аудиторію, добре володіє словом і не обов'язково керується моральними принципами, то сократівський політик – мудрий, етичний, прагне до істини та керується ідеєю загального блага, навіть якщо це йде врозріз із популярністю чи власними інтересами.

Саме тому Сократ критикував афінську демократію, вважаючи, що влада має належати не тим, хто вміє красиво говорити, а тим, хто справді знає, що таке добро і справедливість.

В історичному розвитку афінської демократії V ст. до н.е. можна виокремити діяльність політиків, які керувалися ідеями софістів і Сократа, впроваджуючи або відстоюючи певні принципи в управлінні державою. Вплив софістів виразно проявився у політичній діяльності афінського стратега в роки Пелопоннеської війни Клеона. Його вважали першим «демагогом» у сучасному значенні цього слова – він вміло маніпулював громадською думкою. Історик Фулідид зображував його як безпринципного популіста, який руйнував афінську демократію.

Отже, Клеон – яскравий приклад політика, що використовував риторику для здобуття влади, демонструючи риси як софістичного мислення, так і демагогії.

Яскравим прикладом впливу ідей софістів на політичну еліту Афін став олігархічний переворот 411 р. до н.е. Ряд лідерів олігархічного перевороту, зокрема Антифон, Ферамен і Критій, були учнями або прихильниками софістичної освіти. Антифон, один із головних лідерів перевороту, був відомим ритором і софістом. Він використав свої навички, щоб переконати громадян у необхідності передачі влади «Раді Чотирьохсот». Його промови перед афінянами показують характерний для софістів стиль – переконливе маніпулювання аргументами на користь своїх інтересів.

Отже, олігархічний переворот в Афінах 411 р. до н.е. був значною мірою підготовлений вихованцями софістів, які використали їхні методи аргументації, політичної маніпуляції та риторики для досягнення своїх цілей.

Вплив ідей Сократа на політичне життя афінської демократії був суперечливим: з одного боку, він критикував її недосконалість, вказуючи на небезпеку демагогії та некомпетентності політиків, а з іншого – його вчення про морального та добродесного політика сприяло

формуванню свідомих громадян, що є важливим для демократичного суспільства.

Формування афінської політичної еліти не було випадковим – воно спиралося на потужну інтелектуальну основу. Софісти створили традицію дискусії та формування аргументів, Сократ – традицію етичного осмислення влади. Саме ці ідеї знайшли відображення в діяльності гуртка Перикла, який об'єднав видатних мислителів для осмислення й популяризації демократичних ідей.

Хто ж входив до цього обраного оточення знаменитого політика? З-поміж членів гуртка насамперед варто виокремити інтелектуальних наставників і радників Перикла. Це – афіняни Дамон, який навчав Перикла музики і був його радником із політичних питань. Як стверджує Плутарх, Дамон був, очевидно, визначним софістом, а за вчителя музики видавав себе, аби приховати від народу свої здібності [6, с.7].

Поряд з Дамоном антична традиція наставниками Перикла вважає видатних давньогрецьких філософів Зенона й Анаксагора. Від Зенона Перикл засвоїв мистецтво формальної логіки і навчився майстерно заперечувати доводи опонентів. Але особливо благотворний вплив на нього, за свідченням Плутарха, мав Анаксагор, який «прищепив йому спосіб високого мислення і потяг до прекрасного [6, с.7]. Саме впливом Анаксагора пояснювали глибину думки, що відрізняла Периклові промови, ораторські прийоми, які він використовував у полеміці з опонентами і навіть політичні устремління та образ життя афінського політика [8, с.96].

Крім Дамона, Зенона і Анаксагора інтелектуальним наставником Перикла був ще корифей старшої софістики – Протагор із Абдер, вплив ідей якого виразно прослідковується у промовах лідера афінської демократії [8, с.96-97]. Тісний зв'язок з гуртком Перикла мав історик Геродот, який став активним пропагандистом афінської демократії.

Гурток Перикла не обмежувався лише інтелектуалами-наставниками, радниками та співрозмовниками. Сюди входили і люди-практики, які були для Перикла корисними співрозмовниками у найрізноманітніших галузях політики. Серед названих інтелектуалів, однак, були такі, які чудово поєднували абстрактні заняття з чисто практичною діяльністю. Приміром, Софокл був колегою Перикла по

стратегії війни з самосцями (441-439 роки); Протагор і Геродот брали участь у заснуванні Фурій-акцій, що стала важливим елементом державної політики Перикла [8, с.97]. Велика дружба пов'язувала Перикла зі знаменитим скульптором Фідієм, якого він призначив головним розпорядником робіт на Акрополі – при спорудженні храму Афіни Діви Парфенона, приміщення для музичних змагань Одеона і знаменитих воріт Пропілеїв.

І, нарешті, найближчим радником та співрозмовником Перикла була ще одна людина, яка стояла до нього найближче якраз у ті роки, коли він практично одноосібно правив Афінською державою – його подруга Аспасія. Вона була родом із Мілета, за свідченням античної традиції – гетерою, але освіченою і чистолюбною. Перикл палко закохався в цю жінку; він розлучився зі своєю законною дружиною, від якої у нього було двоє синів, узяв до себе Аспасію і зробив її справжньою господинею у своїй оселі. Аспасія досконало володіла мистецтвом бесіди на різноманітні теми, добре розумілася в політиці і стала своєрідним центром притягання для афінських політиків і діячів культури, які заради неї ще з більшим бажанням відвідували засідання гуртка [8, с.97].

Участь жінки у політичних і філософських колах була нечуваною для Афін, що свідчить про особливу атмосферу гуртка Перикла. Сам факт її активної діяльності відображає демократичний дух – відкритість до нових ідей, розширення доступу до знань і критичного мислення.

Гурток Перикла став праобразом літературно-політичного салону, центром освіти у Стародавніх Афінах. Просвітницька діяльність гуртка, його інтелектуальний вплив на афінське суспільство сприяли формуванню демократичної еліти афінського полісу. Важливу роль у цьому відіграла пропаганда демократичних ідей і цінностей, яка стала одним із головних напрямів діяльності гуртка.

Одним із перших пропагандистів був історик Геродот. Саме він стає творцем терміну «демократія» – нова форма влади, протилежна тиранії. Розповідаючи про падіння тиранії в Афінах і про діяльність Клісфена, Геродот робить такий висновок, що свобода – це дуже значима річ, бо афіняни, поки мали над собою тиранів, не були кращими у військовій справі від інших своїх сусідів, а коли звільнилися від тиранії, стали першими і найкращими у цій справі, інакше кажучи, поки

були приневолені, то удавали із себе боязких, вважаючи, що вони раби свого господаря, але коли здобули свободу, кожний із них старався зробити для себе усе, що міг» [4, с.248-249]. Як і належить пропаганді, вона не рахується з реальними подіями, що відбувалися в Афінах у роки тиранії Пісістрата; Геродот замовчує той факт, що в період тиранії афіняни жили мирно й не зазнавали нападу, а зовнішня політика Пісістрата була успішною [9, с.103].

Надалі й в інших книгах своєї «Історії» Геродот неодноразово підкреслював перевагу демократії, протиставляючи правління народу тиранії, олігархії, аристократії й монархії.

Таким чином, пропагуючи ідеї демократії, Геродот свідомо замовчував певні факти, адже вибіркове подання інформації – невід’ємний інструмент будь-якої пропаганди. Замовчування у цьому випадку не було випадковістю, а продуманим прийомом, що формував бажаний образ подій та ідей.

Ще один зразок афінської політичної пропаганди знаходимо у Фукідіда у його знаменитій промові Перикла, яку він виголосив під час похоронної церемонії афінських воїнів у період Пелопоннеської війни. Ця промова є знаковим прикладом політичної риторики та пропаганди демократії.

У своєму виступі Перикл використав такі риторичні прийоми:

1) ідеалізація Афінської держави: Перикл представляє Афіни, як унікальну державу, де влада належить народу, а не окремій групі осіб: «Наш державний устрій не наслідує чужим зразкам; ми самі є зразком для деяких, чим наслідуємо інших. Називається цей устрій демократичним, оскільки він ґрунтується не на меншості, а на більшості» [5, с.79]. Головними перевагами демократії Перикл називає, по-перше, те, що афінським полісом управляє народ, а не купка людей, по-друге, те, що у приватних справах усі користуються однаковими правами та законами. Цей риторичний прийом сприяв формуванню гордості та єдності громади афінського поліса;

2) протиставлення Афін і їхніх ворогів. Лідер афінської демократії наголошував на моральній вищості афінян у порівнянні зі спартанцями: «Ми воюємо не жорстокістю, а розумом і справедливістю» [5, с.79-80]. Таке протиставлення сприяло утвердженню ідеї, що демократія є не лише ефективною, а й морально вищою за олігархію;

3) глорифікація загиблих воїнів. Перикл використовує культ героїзму, щоб підкреслити, що загибель на полі бою заради демократії – це найвища чеснота: «Їхня самопожертва робить Афіни ще величнішими» [5, с.81]. Такий прийом сприяв зміцненню патріотизму та легітимізації війни як необхідності;

4) використання колективної ідентичності. Промова акцентує увагу на спільних цінностях афінян: «Ми всі рівні перед законом, незалежно від багатства чи походження» [3, с.79].

Промова Перикла є класичним зразком політичної пропаганди, де за допомогою ідеалізації, патріотизму та протиставлення ворогам утверджується легітимність демократії. Промова не просто вихваляє державний устрій Афін, а формує ідеологічну основу для його підтримки, використовуючи риторичну, що й сьогодні залишається актуальною в політичному дискурсі.

Проте варто зазначити, що ідеалізація афінської демократії в промові Перикла приховує труднощі демократичного правління в Афінах, зокрема політичні переслідування. Перикл замовчує той факт, що члени інтелектуального гуртка, такі як Анаксагор і Фідій, зазнали утисків та звинувачень у безбожності чи розтраті. Сам Перикл змушений був відстоювати свій авторитет перед громадянами, що свідчить про суперечності в його ідеалізованому баченні демократії.

Основні принципи нової ідеології широко тиражувалися офіційною пропагандою і пережили самого Перикла. Через декілька десятиліть після його смерті знаменитий афінський оратор Ісократ написав свій «Панегірик» – спеціальну промову на славу афінської держави. Структура ісократівського «Панегірика» багато в чому нагадує попередні пропагандистські зразки. Ісократ оспівував велич Афін, їхні традиції, закони та внесок у розвиток Греції. Він протиставляв Афіни іншим полісам, підкреслюючи їхню перевагу в управлінні та військовій силі. Оратор значно перебільшував чесноти афінян, роблячи їх прикладом для всіх грецьких полісів [9, с.105]. Ці риторичні прийоми допомагали Ісократу не лише прославляти Афіни, а й формувати підтримку демократичних ідей серед його сучасників.

Іншим проявом нової ідеології стало вшанування тиранобивць – Гармодія і Арістогітона. У 514 р. до н.е. Гармодій і Арістогітон вбили Гіпарха, брата тирана Гіппія. Афіняни звели громадські статуї на честь

тираноббивць на Афінській агорі. Вони стали символом боротьби за свободу. Їх шанували як захисників демократії, надавали їм нащадкам привілеї, а їхній подвиг згадувався в офіційних промовах. Образ тираноббивць виховував громадянську свідомість, готовність до боротьби за свободу [9, с.106].

Крім політичної пропаганди, в Афінах у V ст. до н.е. склалася й певна система цінностей, свого роду зразкова мораль, яку повинні були наслідувати добропорядні громадяни. Уявлення про цю мораль ми можемо отримати із розповіді Геродота про те, як афінський мудрець Солон повчав лідійського царя Креза. Крез запитав у Солона, хто, на його думку, є найщасливішою людиною. Очікуючи, що Солон назве його, могутнього і казково багатого царя, Крез був здивований відповіддю. Щасливою людиною Солон назвав афінянина Телла, пояснюючи це тим, що Телл прожив добротесне життя, мав гарну сім'ю, бачив своїх дітей і онуків успішними і гідно відійшов за вічну межу на ратному полі, захищаючи свою батьківщину [4, с.38].

Солон уважав, що справжнє щастя не вимірюється багатством чи владою, а залежить від чеснот, гармонії в житті та гідного кінця. Образ Телла – це ідеал громадянина для афінян: він поєднує особисте щастя, сімейні цінності та патріотизм. До того ж цей ідеал є наочним утіленням ідеї міри, якій з часів Солона відводилося важливе місце у давньогрецькому світогляді [4, с.147].

Державна ідеологія афінської демократії проявлялася не лише у промовах політиків і ораторів, а й у повсякденній культовій практиці поліса. Вона постала не просто як система правління, а як вища цінність, гідна божественного вшанування. Демократія стала богинею й об'єктом державного культу. Як богиня Афіна давала громадянам мудрість і силу, Демократія надихала афінян бути вільними й рівними. Вона була не просто абстракцією, а живим уособленням афінського духу, що об'єднував громадян поліса заради спільного блага [9, с.105-106]. Відомо також, що афінська Рада прийняла рішення про встановлення статуї Демократії на агорі. Перед нею стратеги щорічно приносили жертви.

Таким чином, у V столітті до н.е. в Афінах відбулися глибокі політичні та соціальні зміни, які сприяли формуванню демократичної еліти. Важливу роль у цьому процесі відіграли як політичні лідери,

зокрема Перикл та його оточення, так і філософи-софісти, які поширювали ідеї раціоналізму, критичного мислення й особистої відповідальності громадянина полісу. Постать Сократа стала символом переходу до глибшого розуміння моралі в політичному житті. Отже, демократична еліта Афін V ст. до н.е. формувалася як результат політичної практики, філософської думки та громадянської активності, що стало фундаментом для розвитку класичної демократії.

Список використаних джерел

1. Адо П. Що таке антична філософія? Пер. з франц. С. Йосипенко. К.: Новий Акрополь, 2014. 428 с.
2. Аристотель. Політика. Пер. з давньогрец. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.
3. Балух В.О. Історія античної цивілізації. Т.3. Практикум. Чернівці: Наші книги, 2016. 544 с.
4. Геродот. Історія в 9 кн. Пер. з давньогрец. Л. Білецький. К.: Наукова думка, 1993. 576 с.
5. Платон. Діалоги. К.: Основи, 1993. 395 с.
6. Плутарх. Порівняльні життєписи. Пер. з давньогрец. Й. Кобів, Ю.Цимбалюк. К.: Дніпро, 1991. 448 с.
7. Рибачук В.О. Науково-освітня діяльність софістів у Стародавній Греції. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання*: матеріали доп. і повід. Сьомого Всеукр. наук.-практ. семінару (30-31 березня 2011 року). Полтава: ПНПУ ім. В.Г.Короленка, 2011. С. 16-21.
8. Рибачук В.О. Народження літературно-політичного союзу в стародавній Греції: гурток Перікла. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання*: матеріали доп. і повід. Третього Всеукр. наук.-практ. семінару (23-24 березня 2006 року). Полтава: АСМІ, 2006. С. 94-101.
9. Рибачук В.О. Становлення ідеології афінської демократії. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання*: матеріали доп. і повід. Всеукр. наук.-практ. семінару (6-7 жовтня 2004 року). Полтава, 2004. С. 100-109.
10. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. К., 2005. 216 с.
11. Ставнюк В.В. Історія Давньої Греції. Чернівці, 2022. 552 с.
12. Татаркевич В. Історія філософії. Львів, 1997. 607 с.